

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏNQİDİ REALİZM EPOXASI HAQQINDA İSA HƏBİBBƏYLİNİN ELMİ-NƏZƏRİ FİKİRLƏRİ

İ.Həbibbəylinin M.F.Axundzadənin irsinə, "nazimi-ustad" məsələsinə müasir ədəbiyyatşünas baxışları

Gülxani PƏNAH

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Mirzə Fətəli Axundzadənin Məhəmməd Füzulinin irsinə münasibətini araşdıran İ.Həbibbəyli onu ədəbiyyatın böyük səkkizliyinə daxil etməməsinin səbəbini ("Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustad"-M.F.A) göstərir, fikrini davam etdirərək bildirir ki, "diqqətlə nəzər salınsa, Mirzə Fətəli Axundzadə Məhəmməd Füzulini "məsava şairlərin" (şair şairlərin - İ.H.) sırasına da aid etməmişdir. O, Füzulini sadəcə nazim yox, "nazimi-ustad" adlandırmışdır. Elmi ədəbiyyatda "nazimi-ustad" məsələsində bəhs edilərkən bu izafət tərkibli birləşməyə bir yerdə qiymət verilmiş, ayrı-ayrılıqda baxılmamışdır". İ.Həbibbəyli burada hər iki sözə bir yerdə baxmaqla yanaşı, həm də ayrı-ayrılıqda yanaşmaq da lazım gəldiyini, bu baxımdan söz birləşməsinin ikinci tərəfindəki "ustad" ifadəsinin xüsusi maraq doğurduğunu söyləyir: "Çünki nəzm yazanlara heç vaxt ustad demək mümkün olmazdı. Mirzə Fətəli Axundzadə kimi mütəfəkkir şəxsiyyət "ustad" sözünü elə-belə işlədə bilməzdi. Bu baxımdan yanaşdıqda mətndəki "ustad" sözü heç də təsadüfi olmayıb, Mirzə Fətəli Axundzadənin Füzulinin fərqlini, hətta böyüklüyünü qəbul etməsi deməkdir. Mirzə Fətəli Axundzadə iddia olunduğu kimi heç də Məhəmməd Füzulini inkar etməmişdir, böyük şairin adını çəkmiş və ondan ustad səviyyəsində söz açmışdır. Lakin Məhəmməd Füzulinin şeirləri ona "xəyalatında əsla təsir" olmayan nəzm təsiri bağışlamışdır. Buradakı "təsir" sözünü Mirzə Fətəlinin yozumuna görə təsvir, reallıq, həyatilik, canlı danışq dili və sair kimi başa düşmək lazım gəlir". Bunları isə həqiqətən də Məhəmməd Füzulinin lirikasında Molla Pənah Vaqif ilə Qasım bəy Zakirin şeirlərində olduğu kimi görməyən, görülməsinə də qeyri-mümkün sayan İ.Həbibbəyli bildirir ki, "Mirzə Fətəli Axundzadə isə belə həyatı təsvirlərin oxucunu vəcdə gətirməsini, zövq verməsini əsl ədəbiyyat, yəni realist ədəbiyyat hesab edir. Buna görə də onun fikrincə, «qəzəliyyat məzaci-insanidə hərgiz bir şövq və vəcd əmələ gətirmir». Realist ədəbiyyat haqqındakı təsəvvürlərinə, necə deyirlər, "zövqünə və məzəcə" uyğun gəlmədiyi üçün Məhəmməd Füzulini "nazimi-ustad" adlandırmışdır".

"Nəzm və nəsr" adlı məqaləsində Mirzə Fətəli Axundzadənin ilk növbədə "yeni dövrdə böyük ədəbiyyat üçün əsl şeirin prinsiplərini" aydınlaşdırdığını, "ondan sonra həmin şərtlərə uyğun gələnləri və gəlməyənləri" müəyyən etdiyini söyləyir: "Məqalədə böyük ədib ədəbiyyata, şairlərə qiymət verərkən, iki yerdə "zikir etdiyim şert", "dediyim şert" sözlərini işlətməmişdir ki, bunlar da Mirzə Fətəli Axundzadənin şairlərə qiymət verərkən təsəvvür etdiyi, ana xələfini müəyyənləşdirdiyi yeni dövrün ədəbiyyat prinsiplərindən çıxış etdiyini göstərir".

İ.Həbibbəyli bu qənaətə gəlir ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin Füzulini "nazimi-ustad" adlandırması heç də onu bir sənətkar kimi qəbul etməməsi, inkar etməsi demək deyildir. Əksinə, görünüyü kimi, Mirzə Fətəli Axundzadə ondan "ustad" səviyyəsində bəhs etmişdir. Əks halda o, sadəcə "nazim" sözünü yazmaqla da kifayətlənə bilərdi.

"Nəzm və nəsr haqqında" məqaləsində bir neçə yerdə Mirzə Fətəli Axundzadənin "nazim" sözünü şair yox, nəzm yazan mənada işlətdiyini, məqalənin Füzuliyə qədər olan hissəsində artıq nəzmlə şeirin, nazimlə şairin fərqi aydınlaşdırıldığını qeyd edən İ.Həbibbəyli "ona görə də Mirzə Fətəli Axundzadə əgər Məhəmməd Füzulini sıradan biri olan nəzm yazan hesab etsəydi, yalnız "nazim" ifadəsini işlətməklə kifayətlənməli idi. Ancaq o, ustad olduğunu etiraf etməklə, əslində Füzulinin böyük şairlərin cərgəsində olduğunu gizlədə bilməmişdir"- deyir.

Eyni zamanda İ.Həbibbəyli bu fikirdədir ki, "Nəzm və nəsr haqqında" adlı məqaləsindən görüldüyü kimi, Mirzə Fətəli Axundzadə Məhəmməd Füzulini müəyyən etdiyi şərtlərin əsasında yaranan şeirdə böyük ədəbiyyatda, realist şeirdə olmadığını, yer almadığını bildirmişdir. Bu da "inkar faktı deyildir, uyğun gəlmir mənasını da daşıya bilər".

Mirzə Fətəli Axundzadənin "zikir etdiyi şert"-in Azərbaycanın yeni dövr realist ədəbiyyatının prinsiplərindən ibarət olduğunu, Molla Pənah Vaqifin də, Qasım bəy Zakirin də yaradıcılığının Mirzə Fətəli Axundzadənin "dediyi şərtlə" - realist ədəbiyyatın prinsipləri, xüsusiyyətləri ilə səsleşdiyi üçün onu heyrətə gətirdiyini ("Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikir etdiyim şert bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi - Cavanşirdə düçar oldum ki, əlhəq türk dilində onun mənzumatı mənim heyrətimə bais oldu. Ondən ötrü ki, dediyim şert ziyadə onun mənzumatında tapıldı."- M.F.A), hər iki şairdə gördüyü realist sənət prinsiplərini Məhəmməd Füzulidə tapa bilmədiyini və bunun qeyri-mümkünlüyünü də vurğulayır: "Məhəmməd Füzuli romantik ədəbiyyatın zirvəsində dayanırdı".

İ.Həbibbəylinin dediyi kimi, Mirzə Fətəli Axundzadənin realist ədəbiyyat baxımından "nazim" adlandırdığı Məhəmməd Füzulinin öz dairəsində, romantik ədəbiyyatda ustad olduğunu görmüş və etiraf etmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin nəzərində Məhəmməd Füzuli realist ədəbiyyat baxımından "nazim", həyatı təsvirləri olmayan ədəbiyyatda, yəni romantik şeirdə isə "ustad"-dır. Realizm gözü ilə baxanda onun

"xəyalatında əsla təsir yoxdur." Romantik ədəbiyyat istiqamətində isə Füzuli "xəyalatında" - ilhamında, istedadında, bədii düşüncəsində ustaddır. Və mətndəki "ustad" sözü Füzulinin romantik ədəbiyyat sahəsindəki xidmətlərinə, böyüklüyünə Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən verilmiş qiymətin ifadəsidir. Hər oxuyan Molla Pənah olmadığı kimi, hər yazı yazana Mirzə Cəlil deyilmədiyi kimi, hər şair də ustad adlandırılmır. Ustad - ədəbiyyatda da, siyasətdə də, həyatda da tituldur. Və Mirzə Fətəli Axundzadənin nəzərində də Məhəmməd Füzuli ustad, ancaq realist deyildir, "xəyalatında təsir yoxdur".

M.F.Axundzadənin fikir və mülahizələrini dərinlən araşdıran İ.Həbibbəyli onun Füzuliyə aid "nazimi-ustad" sözündə böyük, dərin bir təəssüf hissini ifadə olduğunu görür: "Ustaddır, adi şair deyildir, böyük sənətkardır, hayıf ki, "xəyalatında" "Kür qırağı, yaşılbaş sona", "barmağında xatəm, belində kəmər" gözəllər, Qarabağ, Xındırstan, durnalar, "axta zoğal" yoxdur. Yəni Mirzə Fətəli Axundzadə Məhəmməd Füzuli boyda ustad sənətkarın yaradıcılığında real həyatı proseslərin, sadə, açıq dildə "danışan" surətlərin, reallıqları ifadə edən misraların olmamasına dərin təəssüf etmişdir. Bu mənada "nazimi-ustad" ifadəsindəki "ustad" təyinatının yanında işlədilən "nazim" sözü dərin qatlardakı çox böyük təəssüfün də bürüzə verir".

İ.Həbibbəyli həm də bu qənaətdədir ki, "xəyalatında əsla təsir yoxdur" mülahizəsindəki "əsla" ifadəsi Mirzə Fətəli Axundzadənin Məhəmməd Füzulinin şeirlərindən "təsirin" - təsvirin olmamasına nəinki təəssüfləndiyini, hətta hid-dətləndiyini göstərir. "Əsla" sözündən təəccüb hissələri duyulur. Necə olub ki, ustad bir şairin əsərlərində təsir olmayıb? "Əsla yoxdur" hökmündən qəzəb də oxunur. Sanki Mirzə Fətəli yanib-yaxılır. Yəni Mirzə Fətəli Axundzadə çox arzu edərmiş ki, Məhəmməd Füzuli boyda böyük "ustad" sənətkarın xəyalatında "təsir" olsun. İndi ki belə həyatı təsirlər, təsvirlər yoxdur, onda kim olursa olsun, hətta "ustad" Füzuli də olsa, yenə şair deyildir. Məntiq bundan ibarətdir".

Mirzə Fətəli Axundzadə klassik romantik ədəbiyyatla, qəzəl janrı ilə, yaxud da didaktik janrlarla XIX əsrin reallıqlarını və vəzifələrini ifadə etməyin çətinliyini, bəlkə də mümkün olmadığını düşündüyünü qeyd edən İ.Həbibbəyli "Mirzə Ağaxan Təbrizinin pyesləri haqqında kritika" adlı məqaləsində onun çox açıq şəkildə yazdığı fikirləri (artıq "Gülüstan" və "Zinətül-məcalis" dövrü keçmişdir. Bu gün bu cür əsərlər millətə işinə yaramır) diqqətə çəkir və bildirir ki, böyük ədib "Nəzm və nəsr" haqqında məqaləsində «qəzəliyyat məzaci-insanidə hərgiz bir şövq və vəcd əmələ gətirmir» qənaətində olduğunu da birmənalı olaraq bəyan etmişdi. O hətta yeni dövrün meydana çıxardığı janrlar haqqında da konkret fikrə ("Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər drama və romandır") gəldiyini yazır.

İ.Həbibbəyli Mirzə Fətəli Axundzadənin özünün Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq komediyalarını və

"Aldanmış kəvakib" povestini yazmaqla özü də səxsən bu prinsiplərə cavab verən əsərlər yaratdığını, ədəbi-tarixi prosesdə baş verən yeniləşmələrin doğurduğu janrların heç birinin Füzulidə olmadığını bildirir və qeyd edir ki, "Orta əsrlərdə nəinki Azərbaycanda, bütövlükdə türk-müsəlman dünyasında komediyanın niyə yazılmadığını düşünmək özü də bir komediya. Mirzə Fətəli Axundzadə də Füzulini sənətini qəzəl janrına həsr etməkdə qınamır. Əksinə, bizim fikrimizcə, o, Məhəmməd Füzulini klassik romantik lirikanın ustası kimi qiymətləndirir. Axundzadəni narahat edən odur ki, romantik ədəbiyyat yeni tarixi epoxada "millətin işinə yaramır", qəzəl-qəsidə janrında yazmaq maarifçilik hərəkatı ilə səciyyələnən XIX əsr üçün "nazimlik"dir. Bu mənada Mirzə Fətəlinin Füzulini şair hesab etməməsi həm də XIX əsr üçün «xəyalatında əsla təsir" olmayan klassik romantik lirika janrlarının daha kara gəlməməsindən doğmuşdur".

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi-ədəbi fikrinin Mirzə Fətəli Axundzadənin Füzuliyə sət münasibətinin ədəbiyyatı bu böyük dühanın parlaq sənətinin nəzirəçiliyə meydan açan, yeni janrlarda yazıb-yaratmağı buxovlayan cazibəsindən xilas etməklə əlaqədar olmasına dair qənaətlərini də reallığa uyğun bilir. Məsələn bu cəhətinə böyük dramaturq Cəfər Cabbarlı çox dolğun və obyektiv şəkildə işıq saldıqını ("Bəlli olduğu üzrə Azərbaycan ədəbiyyatı Füzulidən sonra öz orijinallığını itirmiş bir halda idi. ...Füzuli öz dühası ilə Azərbaycana parlaq, klassik bir ədəbiyyat verdi. Lakin eyni zamanda onun dühası üzərinə düşüb, onu öz ağırlığı altında əzməyə başladı... Mühit isə bu yüksəkliyə çıxacaq bir hazırlığa malik deyildi. Azərbaycan ədəbiyyatının Füzuli yüksəkliyində dayanması və mütərəqqi addımlarla yüksəkliyə doğru irəliləməsi üçün həyatı bir dayağı yox idi. Odur ki, Füzuli öz əlini ədəbiyyatdan çəkər-çəkməz ədəbiyyat mütərəqqi gedişlə irəliləmək deyil, bəlkə yüksəltdiyi yerdə belə dayanmadı və sürətli hərəkətlə enişə doğru yuvarlanmağa başladı... Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı öz orijinal mənliliyini itirmiş və Füzulinin ardınca qoşmağa başlamışdır. Artıq ədəbiyyat... Füzulinin dahiyənə şeirlərini daha bayağı, daha zəif və boyasız bir şəkildə təkrar edirdi... «füzuliyənə» şeirlər yazmaq şairlərin ideali olmuşdur. Bənzəmələr, təxmislər baş alıb gedirdi. Ədəbiyyat öz normal yolunu itirmiş, həlqəvi bir gedişlə Füzulinin başına hərlənir, haraya getdiyini özü də bilmirdi. Füzuli elə bir tilsim idi ki, ədəbiyyatımız ondan bir addım belə olsun bayıra çıxmayıb, uzun illər yeni bir şəkllə keçmirdi"-C.C.), Cəlil Məmmədquluzadənin fikirlərini (Füzulinin «məktəbi-əbədisi bizim şairlərin başına girib, bütün əsərlərində bir Füzuli ruhu görünməkdədir») yada salır və gəldiyi qənaət budur ki, "bu mənada, Mirzə Fətəli Axundzadə Füzulini "Nazim" adlandırmaqla ədəbi mühitin gözündən salmaq, ədəbiyyatı onun tilsimindən xilas edib, realist məcraya yönəltmək istəmişdir".

(Davamı var)